

**ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՔԱՐՈՉԻՉՆԵՐԻ
ԱՌԱՋԻՆ ՃԱՍՓՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1830–1831 ԹԹ.**

Սկիզբը՝ թիվ Ա.

Ամերիկացի քարոզիչների ուսումնասիրություններում մեծ տեղ է հատկացված Հայ Առաքելական Եկեղեցուն: Քարոզիչները պարբերաբար անդրադառնում են Հայոց Եկեղեցու դավանաբանական առանձնահատկություններին, ծեսերին ու ավանդույթներին, քրիստոնեական խորհրդանիշներին՝ մասնավորապես խաչին, խաչակնքման ձևին, խաչի պաշտամունքի հետ կապված առանձնահատկություններին, ծոմապահությանը եւ այլն¹: Ներկայացնում են Հայոց Եկեղեցու հոգեւոր դասի եւ աստիճանակարգի հետ կապված առանձնահատկությունները²:

Քարոզիչներն իրենց ուղեւորության ընթացքում այցելում են նաեւ էջմիածին, որին նվիրված են աշխատության 15-րդ եւ 16-րդ գլուխները: Այստեղ հեղինակները նկարագրում են Մայր Աթոռը եւ Հայոց Եկեղեցու մի շարք ծեսեր եւ արարողություններ, անդրադառնում են խոստովանության կարգին, մյուռոնի օրհնությանը, մկրտությանը, Եկեղեցու յոթ խորհուրդներին, եպիսկոպոսների ձեռնադրությանը, Մայր Աթոռի եկամուտներին, թեմերին եւ մի շարք այլ հարցերի³: Վերջիններս մասնակցում են Մայր Աթոռում տեղի ունեցած պատարագին, որին ներկա էին Եփրեմ կաթողիկոսը եւ Հայկական մարզի կառավարիչ գեներալ Վ. Բեհբուլթովը⁴: Քարոզիչների վկայությամբ իրենց այցի ընթացքում Մայր Աթոռի միաբանությունում եղել են 14 եպիսկոպոս, 45–50 վարդապետ եւ 7–8 սարկավագ⁵:

Քարոզիչները նշում են, որ սկզբում Մայր Աթոռում իրենց որոշակի սառնություն էր ընդունել, քանի որ տեղեկություն էր տարածվել,

¹ Անդ, էջ 86–89, 96–99, 106–110:

² Անդ, էջ 231–236:

³ Անդ, էջ 280–310:

⁴ Անդ, էջ 283–287:

⁵ Անդ, էջ 301:

որ իրենք Հայաստան են ժամանել հայությանը դավանափոխ անելու նպատակով: Էջմիածնի միաբանության անդամները հիմնականում խուսափել են հարցազրույցներ տալուց, հնարավոր չի եղել նաեւ առանձին զրույց ունենալ կաթողիկոսի հետ: Քարոզիչներին հաջողվում է էջմիածնի միաբաններից հանդիպել կաթողիկոսի քարտուղար Հովհաննես վրդ. Սուրենյանի հետ, որից քարոզիչները ջերմ տպավորություններ են ստանում: Վերջինիս հետ նրանք քննարկում են քրիստոնեական հավատքի եւ եկեղեցու հետ կապված մի շարք հարցեր: Հովհաննես վարդապետը քարոզիչներից հետաքրքրվել է իրենց այցի նպատակ մասին, որին ի պատասխան՝ քարոզիչները հայտնում են, որ իրենց գլխավոր նպատակը Հայաստանի եւ նրա բնակիչների՝ հատկապես վերջիններիս կրոնական վիճակի ուսումնասիրումն է: Այստեղ քարոզիչներին իրազեկում են նաեւ, որ իրենք առաջին ամբերկացիներն են, որ երբեւէ այցելել են Մայր Աթոռ⁶:

Մայր Աթոռում քարոզիչներին վերջիվերջո հաջողվում է տեսնել կաթողիկոսին՝ վերջինիս ձեռնադրման 20-րդ տարեդարձին նվիրված միջոցառման ժամանակ, սակայն առանձին զրույց նրա հետ այդպես էլ տեղի չի ունենում: Միջոցառմանը ներկա է լինում նաեւ իշխան Բեհբուժովը կնոջ հետ: Քարոզիչները հայտնում են, որ Մայր Աթոռի այգում կազմակերպված հյուրասիրության ժամանակ կաթողիկոսի կենացը ներկաները խմում են կոնյակով (brandy), որին հաջորդում է այդտեղ գտնվող զինված գյուղացիների հրացանային համազարկով ողջույնը⁷: Եթե քարոզիչները հիշատակված խմիչքը չեն շփոթում կոնյակի հետ, ապա կարծում ենք, որ սա Հայաստանի տարածքում կոնյակի վերաբերյալ առաջին գրավոր հիշատակությունն է: Նույն աշխատության մեջ ուղեւորները մի քանի տեղ եւս փաստում են տեղի ժողովուրդների՝ կոնյակի օգտագործումը:

Աշխատանքում կան հետաքրքրական տվյալներ նաեւ կաթոլիկ հայերի մասին: Քարոզիչների վկայությամբ կաթոլիկների թիվն ավելացել էր վերջին մի քանի տարվա ընթացքում, եւ նրանց բավական լուրջ աջակցություն էին ցուցաբերում եւրոպական տերությունները: Օրինակ՝ նշվում է, որ Զմյուռնիայում ապրող 8 հազար հայերից 2–3 հազարը հայ կաթոլիկներ էին, իսկ Կ. Պոլսում վերջիններիս թիվը 27 հազարի էր հասնում⁸: Սա

⁶ Անդ, էջ 282, 303–304:

⁷ Անդ, էջ 294–295, 298:

⁸ Անդ, էջ 2, 19, 33:

ցույց է տալիս, որ կաթոլիկ քարոզիչները եւս աշխույժ գործունեություն էին իրականացնում Օսմանյան կայսրության հայերի շրջանում: Տեղեկություններ են հաղորդվում նաեւ բուն Հայաստանի տարածքում գտնվող հայ կաթոլիկ գյուղերի, նրանց նիստուկացի, Հայոց Եկեղեցու հետ ունեցած հարաբերություններ մասին⁹:

Մեծ թվով կաթոլիկ հայեր՝ 645 անձ, եղել են նաեւ էրզրումում, որը հայերի շրջանում քարոզչություն իրականացնող ճիզվիտների կենտրոնն էր: Նրանք այստեղ էին հաստատվել դեռեւս 1688 թ.¹⁰ Ֆրանսիական դեսպանի միջոցով սուլթանից ստանալով ապահովության հրամանագրեր: Սակայն քարոզիչների այցի ընթացքում էրզրումի ճիզվիտների կենտրոնն այլեւս չէր գործում: Իսկ հայ կաթոլիկների քահանան սկսված հալածանքների պատճառով վտարվել էր Կ. Պոլիս¹⁰: Հատկանշական է, որ քարոզիչները կաթոլիկներին անվանում են ուղղակի պապականներ, աշխատությունում երբեք չի գործածվում կաթոլիկ անվանումը:

Ամերիկացի քարոզիչները չափազանց հետաքրքրական տեղեկություններ են հայտնում նաեւ Արեւմտյան Հայաստանում՝ Ակնում եւ էրզրումից ոչ հեռու գտնվող մի քանի հայկական գյուղերում ապրող հայ ուղղափառների մասին, որոնք ենթարկվում էին Կ. Պոլսի ուղղափառ պատրիարքին: Վերջինս այդ գյուղերում նշանակել էր ուղղափառ եպիսկոպոս: Ուղղափառ հայերը խոսել են հայերեն, նրանց եկեղեցական գրքերը եւս եղել են հայերեն: Քարոզիչներին տեղում պատմել են, որ երբ այս ուղղափառ հայերն ուխտի են գնում Երուսաղեմ, մասնակցում են Հայոց Եկեղեցու պատարագներին, քանի որ հունարեն ոչինչ չեն հասկանում: Քարոզիչների վկայությամբ Ակնի ուղղափառ հայերից շատերը դրամատնային բաժնետերեր են եղել, եւ նրանցից ոմանք Կ. Պոլսում իրենց բնագավառի ամենից կայացած ու հարուստ գործիչներից էին: Նրանցից մեկի հետ քարոզիչները հանդիպել են էջմիածնում¹¹: Քարոզիչները նշում են, որ բացի վերը նշված գյուղերից՝ նրանք չեն լսել ուղղափառ հայկական որեւէ այլ համայնքի գոյության մասին: Մեզ եւս չհաջողվեց ուրիշ տեղեկություններ գտնել քարոզիչների հիշատակած հայ ուղղափառների վերաբերյալ:

⁹ Անդ, էջ 428—433:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 64—66, 99:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 418—419:

Իրենց ուսումնասիրություններում ամերիկացի քարոզիչները պարբերաբար անդրադառնում են նաեւ տարածաշրջանում բողոքական քարոզիչների գործունեությանը եւ արդեն իսկ գոյություն ունեցող առաքելություններին ու համայնքներին: Մասնավորապես Շուշի այցի ժամանակ քարոզիչները հաղորդում են խիստ հետաքրքրական տեղեկություններ Դանձակից ոչ հեռու գտնվող գերմանական Անեֆելդ, ինչպես նաեւ Վրաստանի տարածքում հաստատված բողոքական մի քանի այլ գաղութների մասին, որոնք ապաստանել էին այստեղ, քանի որ այդ տարիներին տարածված լուրերի համաձայն՝ 1836 թ. տեղի էր ունենալու աշխարհի կործանումը՝ Ապոկալիպսիսը¹²:

Աշխատանքի 11-րդ գլուխն ամբողջությամբ նվիրված է Շուշիում հաստատված քարոզիչների գործունեությանը եւ նրանց՝ Կովկասում հաստատվելու պատմությանը: Աշխատանքի այս հատվածում անդրադարձ կա նաեւ բողոքական քարոզիչների եւ Հայոց Եկեղեցու հարաբերություններին, նրանց միջեւ գոյություն ունեցող հակասություններին¹³:

Թեեւ քարոզիչները չեն եղել Համշենում, սակայն որոշ տեղեկություններ են հաղորդում նաեւ այդ տարածաշրջանի իսլամացած հայերի եւ հույների մասին¹⁴:

Հետաքրքրական են քարոզիչների անդրադարձները հայերի կրթական կյանքին: Որպես կանոն՝ վերջիններիս իրենց այցելած բնակավայրերում հետաքրքրում է դպրոցների գոյությունը: Դպրոցները հիմնականում եկեղեցիներին կից գործող ծխական դպրոցներ էին, որտեղ ուսուցանում էին տարրական գրագիտություն¹⁵: Գյուղական բնակավայրերի հիմնական մասն զրկված էր անգամ այդպիսի դպրոցներից, ինչը բազմիցս փաստում են քարոզիչները:

Դպրոցները հիմնականում գործել են քաղաքներում: Օրինակ՝ գյուղական վայրերում դպրոցներ չլինելու պատճառով էրզրումի շրջանի հայերն իրենց երեխաներին ուղարկում էին էրզրում: Քարոզիչների վկայությամբ էրզրումի հայկական դպրոցը բավականին զարգացած էր, տնօրենն աշխարհիկ անձնավորություն էր, ուներ 5–6 օգնական ուսուցիչ: Դպրոցում սովորում էր 500–600 աշակերտ, որը բավական մեծ թիվ է ժամանակի

¹² Անդ, էջ 166–171:

¹³ Անդ, էջ 195–217:

¹⁴ Անդ, էջ 456–457:

¹⁵ Անդ, էջ 43:

համար: Նշվում է նաեւ, որ էրզրումի հայերի շրջանում գրագիտության մակարդակը բավականին բարձր էր, գրագետ էին նաեւ քաղաքի որոշ կանայք, որոնք դպրոց չէին հաճախում, քանի որ դպրոցը նախատեսված էր միայն արական սեռի համար: Էրզրումի հայկական դպրոցը քարոզիչների այցի ժամանակ չի գործել, տեղի հայերի մեծ մասի՝ Արեւելյան Հայաստան գաղթելու պատճառով¹⁶:

Քարոզիչները Կարսում, որտեղ Արեւելյան Հայաստան գաղթից հետո դեռ կար 600 տուն հայ, այցելում են մինչ այդ իրենց պատահած գործող առաջին դպրոց¹⁷:

Քարոզիչները գրում նաեւ են Թիֆլիսի հայտնի Ներսիսյան դպրոցի մասին: Նրանք բարձր են գնահատում Ներսես Աշտարակեցու գործունեությունը՝ հատկապես նրա ջանքերը կրթության կազմակերպման հարցում: Հստ քարոզիչներին՝ որակյալ դպրոց ունենալու համար շենքային անհրաժեշտ պայմաններից բացի՝ խիստ դժվար էր որակյալ մասնագետների հարցը: Ներսես Աշտարակեցուն հաջողվել էր լուծել երկու խնդիրներն էլ. գեղեցիկ եւ հարմարավետ շինություն՝ կահավորված ժամանակի կրթական պահանջներին համապատասխան, տարբեր տեղերից հրավիրված բարձր որակավորում ունեցող մասնագետներ: Այդ շրջանում դպրոցն ուներ 10–11 ուսուցիչ եւ մոտ 200 աշակերտ: Տպավորված քարոզիչները նշում են, որ այն չէր տարբերվում ժամանակի եւրոպական կրթական նմանատիպ հաստատություններից¹⁸:

Իրենց աշխատության էջերում քարոզիչները պարբերաբար տեղեկություններ են հաղորդում տղաների համար նախատեսված այլ դպրոցների մասին, որոնք գործել են Շուշիում, Արցախի Սուրբ Հակոբավանքում, Գանձակում, Շամախիում, Շաքիում, Տաթևում, Գյումրիում, Երեւանում, Աշտարակում, Տրապիզոնում¹⁹: Հատկապես հետաքրքրական են քարոզիչների անդրադարձները Շուշիի կրթական կյանքին: Վերջինների վկայությամբ 1827 թ. այնտեղ հիմնադրվել էր արական դպրոց, նաեւ մեկ մասնավոր դպրոց, որի աշակերտների թիվը հասնում էր 130-ի: Հայտնի է, որ Շուշիում կրթական գործունեություն էին իրականացնում այնտեղ հաս-

¹⁶ Անդ, էջ 65, 77, 95:

¹⁷ Անդ, էջ 94:

¹⁸ Անդ, էջ 132–135:

¹⁹ Անդ, էջ 192, 279, 456:

տատված բողոքականները, որոնց ջանքերով 1831 թ. դրուժյամբ Շուշիում եւ շրջակայքում գործել է հինգ դպրոց, ինչպես նաեւ՝ տպարան²⁰:

Քարոզիչների ուշադրության կենտրոնում են հայտնվում նաեւ կանանց կրթության հարցերը: Վերջիններս նշում են, որ իգական սեռի համար նախատեսված որեւէ դպրոց իրենց հայտնի չէ ողջ Հայաստանի տարածքում՝ բացի մեկից, որը գործել է Ագուլիսում իրենց այցից մոտ 20 տարի առաջ այնտեղ գտնվող կուսանոցում, եւ այն ունեցել է շուրջ 60 աշակերտ: Արցախ այցելության ընթացքում քարոզիչները հիշատակում են մի հետաքրքրական դեպք այն մասին, որ Գանձակում եւ Շամախիում 2–3 աղջիկների թույլատրվել է կարդալ սովորել տղաների արական դպրոցում²¹: Փաստորեն՝ սա երկու սեռերի աշակերտների նույն դպրոց հաճախելու առաջին հիշատակություններից է հայկական կրթական կյանքի պատմության մեջ: Իսկ Շուշիի դպրոցներից մեկում տղաներին դասավանդել է իգական սեռի ներկայացուցիչ՝ կուսանոցից, որը կրկին բացառիկ երեւույթ էր:

Իրենց տեղեկությունների հիման վրա քարոզիչները նշում են, որ Թուրքահայաստանում, Ռուսահայաստանում եւ Պարսկահայաստանում միասին վերցրած՝ գործել է հայկական 14 դպրոց: Իհարկե հայկական դպրոցների թիվը շատ ավելին է եղել, ուղղակի քարոզիչներին հասանելի չի եղել ամբողջական տեղեկատվությունը:

Քարոզիչներն Արեւմտյան Հայաստանում գտնվելու ընթացքում ականատես են լինում 1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո արեւմտահայերի գաղթին դեպի Արեւելյան Հայաստան եւ հետաքրքրական տեղեկություններ են հայտնում այդ մասին: Քարոզիչները հասնում են էրզրում այն ժամանակ, երբ մի քանի օրից ռուսական զորքերը պետք է լքեին քաղաքը: Վերջիններս ականատես են լինում էրզրումից, այնուհետեւ նաեւ Կարսից հայերի գաղթին: Նկարագրում են գաղթականների սարսափելի ծանր վիճակը, որոնց, ըստ քարոզիչների, Ամերիկայում ուղղակի մուրացկաններ կհամարեին իրենց տեսքի պատճառով²²: Քարոզիչները նկարագրում են հայերի լքած էրզրումը, Կարսը, Բայազետը եւ բազմաթիվ այլ վայրեր, ամայի ու անմշակ դարձած դաշտերը: Հայտ-

²⁰ Անդ, էջ 205–206, 208, 214:

²¹ Անդ, էջ 191:

²² Անդ, էջ 62–75:

նում են, որ հայերի գաղթից հետո էրզրումում մնացել էր ընդամենը 120 առաքելական եւ 48 կաթողիկ հայ ընտանիք: Քաղաքում եղած 6000 խանութների կեսը փակվել էր, չէին գործում նաեւ արհեստանոցները²³: Ամերիկացի քարոզիչներին հանդիպած մի հայ եպիսկոպոս տեղեկացնում է, որ գաղթել է շուրջ 15 հազար հայ ընտանիք, կամ՝ 75 հազար անձ, որից 7 հազար ընտանիք՝ էրզրումից, 4 հազարը՝ Կարսից, եւ 4 հազարը՝ Բայազետից: Գաղթից հետո երկրորդ անգամ էրզրումում գտնվելու ժամանակ տեղացի հարկահաններից մեկը քարոզիչներին իրազեկել է, որ միայն էրզրումից հեռացել է 97 հազար հայ²⁴: Այս թիվը խիստ չափազանցված է: Քարոզիչները վկայում են, որ թուրքերն ականհայտորեն զղջում էին հայերի գաղթի համար, քանի որ էրզրում քաղաքը եւ շատ այլ բնակավայրեր գրեթե ամբողջությամբ լքյալ վիճակում էին հայտնվել²⁵: Հայերի հեռանալուց հետո հատկապես մեծ էր տնտեսական վնասը, ուստի պատահական չէ, որ թուրքական իշխանություններն իրավիճակն ավելի չվատթարացնելու համար չգաղթած հայերին վերցրել էին իրենց պաշտպանության տակ՝ մոլեռադ ամբոխի վրեժխնդրությունից պաշտպանելու նպատակով:

Քարոզիչներն էրզրումում գտնված ժամանակ նկարագրում են մի հետաքրքրական դեպք: Երբ մոտենում են ռուսների գրաված քաղաքին, քարոզիչների հետ գտնվող թուրք ուղեկցորդը, տեսնելով ռուս զինվորներին, զենքերն արագ տալիս է ազգությամբ հայ ուղեկցողին: «Հաղթական ռուսական բանակը փոխել էր թուրքի եւ հպատակ ժողովրդի դիրքերը»²⁶, — գրում են դեպքին ականատես քարոզիչները:

Քարոզիչներն Ատրպատականում գտնվելու ժամանակ անդրադառնում են նաեւ պարսկահայերի գաղթին եւ կրկին հաղորդում հետաքրքրական տեղեկություններ, վիճակագրական տվյալներ հայերի հեռանալուց հետո Ատրպատականի հայաշատ բնակավայրերում ստեղծված վիճակի վերաբերյալ: Վերջիններիս վկայությամբ 60—70 հայ ընտանիք գաղթից հետո, չհարմարվելով նոր պայմաններին, կրկին վերադարձել է Ատրպատական²⁷: Աշխատության մեջ տեղեկություններ կան նաեւ Ատրպատակա-

²³ Անդ, էջ 441:

²⁴ Անդ, էջ 94:

²⁵ Անդ, էջ 68:

²⁶ Անդ, էջ 61:

²⁷ Անդ, էջ 315, 324—325:

նից գաղթած եւ Արարատյան դաշտի գյուղերում հաստատված հայության վերաբերյալ²⁸:

Ամերիկացի քարոզիչները հատկապես հնարավոր մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում նաեւ մի շարք խոշոր քաղաքների մասին՝ էրզրում, Կարս, Թիֆլիս, Շուշի, Երեւան, Թավրիզ, Տրապիզոն²⁹:

Վերջիններս մասնավորապես կարեւորում են էրզրումի դերն Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ առեւտրի հարցում, որում հսկայական էր հայերի կշիռը: Քաղաքն ունեցել է 36 իջեւանատուն: Քարոզիչների բնութագրմամբ՝ անգամ Բարեհուսո հրվանդանի հայտնագործման եւ ծովային առեւտրի զարգացման պարագայում էրզրումը չէր կորցրել իր նշանակությունը: Սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, հայերի գաղթից հետո տեղի առեւտուրն ու արհեստները գրեթե ամբողջությամբ դադարել էին³⁰:

Հետաքրքրական են քարոզիչների հաղորդած տեղեկությունները Թիֆլիսի եւ այնտեղ ապրող հայերի վերաբերյալ: Աշխատության 5-րդ գլուխն ամբողջությամբ նվիրված է Թիֆլիսին: Հաղորդած տվյալների համաձայն՝ 1825 թ. դրությամբ Թիֆլիսում ապրել են 2500 հայ ընտանիք, 1500 վրացի ընտանիք, 500 մուսուլման ընտանիք: Իսկ արդեն 1830 թ., մի հայ եպիսկոպոսի հայտնած տեղեկությունների համաձայն, Թիֆլիսի հայ ընտանիքների թիվը հասնում է 4000-ի: Քարոզիչները սա համարում են փոքր-ինչ չափազանցված, քանի որ, ըստ նրանց, Թիֆլիսում ընդհանուր բնակչությունն այդ շրջանում կազմում էր 30 հազար մարդ: Թիֆլիսի ողջ առեւտուրն ու արհեստները գտնվել են հայերի ձեռքում: Միսոներները քաղաքում հանդիպել են ընդամենը մեկ վրացի, երկու-երեք հույն եւ մեկ շվեյցարացի առեւտրականների: Սակայն վերջիններս զարմանքով նշում են, որ թեեւ հայերը մեծամասնություն էին կազմում Թիֆլիսում, սակայն հաճախ խոսում էին վրացերեն: Քարոզիչները հիշատակում են Թիֆլիսի հայկական 10 եկեղեցու մասին, որոնցից մեկը հատկացված է եղել կուսանոցին, եւ մեկը չի գործել, եւ եւս 5-ը եղել են Թիֆլիսի արվարձաններում: Վերջիններս բերում են նաեւ Ժան Շարդենի՝ Թիֆլիսի հայկական եկեղեցիների վերաբերյալ հաղորդած տեղեկությունները, ըստ որի՝ հայկական եկեղեցիների թիվը հասել է 20-ի, որից 12-ը՝ կենտրոնում,

²⁸ Անդ, էջ 272–274:

²⁹ Անդ, էջ 62–70, 91–92, 121–138 եւ այլն:

³⁰ Անդ, էջ 66–67:

8-ը՝ արվարձաններում: Այն դեպքում, որ, ըստ ականատես քարոզիչների, Թիֆլիսում եղել է վրացական ընդամենը 8 կամ 10 եկեղեցի³¹:

Աշխատության երկու գլուխներ՝ 10-րդը եւ 11-րդը, նվիրված են Շուշիին: Այս գլխում հեղինակներն անդրադառնում են ոչ միայն Շուշի քաղաքին, այլ նաեւ ողջ Ղարաբաղին ընդհանրապես: Քարոզիչները նկարագրում են Շուշի քաղաքը, նրա աշխարհագրական դիրքը, շենքերը, բնակչությունը, կրթական եւ մշակութային կյանքը, բնակիչների սովորույթները: Շուշիում հայերին է պատկանել 2 մեծ եւ 2 փոքր եկեղեցի: Քաղաքում եղել է նաեւ 2 մզկիթ: Նշվում է, որ Ղարաբաղի բնակչությունը մոտ 50 հազար է, որի կեսը հայեր են, կեսը՝ մուսուլմաններ: Հետաքրքիր է, որ Ղարաբաղի եւ շրջակայքի եկվոր մուսուլման բնակիչներին քարոզիչները հավաքական ձեռով անվանում են ուղղակի մուսուլմաններ: Քարոզիչները նշում են, որ Ղարաբաղի եւ շրջակա նահանգների մուսուլմաններին ռուսներն ու եւրոպացիներն անվանում են թաթար, հայերը՝ թուրք, իսկ իրենք իրենց անվանում են ուղղակի մուսուլմաններ: Աշխատության մեջ անդրադարձ է կատարվում նաեւ վերջիններիս սովորույթներին, լեզվին, գրագիտության մակարդակին³²: Քարոզիչները փաստում են, որ տեղացի մուսուլմանների լեզուն գրավոր լեզվի մակարդակի չի հասել, եւ տեղական թուրքական լեզվով իրենց հայտնի չէ մինչ այժմ գրված կամ հրատարակված որեւէ գիրք: Ղարաբաղի եւ շրջակայքի թուրքալեզու մահմեդականները գրագետ չէին եւ որեւէ ցանկություն չունեին համագործակցելու քարոզիչների հետ: Վերջիններիս համար տարբեր գրքերի թարգմանության հարցում Շուշիում հաստատված քարոզիչներին օգնում է բռնի մահմեդականացած, իսկ ռուս-պարսկական պատերազմից հետո կրկին քրիստոնեությանը վերադարձած Հարություն անունով մի հայ, որը փայլուն տիրապետում էր տեղական լեզուներին: Վերջինիս գրչին էր պատկանում Նոր Կտակարանի թուրքերեն թարգմանությունը: Սակայն համապատասխան տառատեսակների բացակայությունը դժվարացնում էր թարգմանված գրքերի եւ քարոզչական նյութերի տպագրությունը տեղացի մահմեդականների լեզվով, թեեւ առաջին նման

³¹ Անդ, էջ 128–153:

³² Անդ, էջ 179–189:

փորձերը կատարվում են, սակայն քարոզչական իմաստով, ինչպես արդեն ասացինք, դրանք որեւէ օգուտ չեն տալիս³³:

Շուշիին նվիրված գլխում նկարագրում են նաեւ Ղարաբաղի հայերի սովորույթները, կրթության նկատմամբ վերաբերմունքը, դպրոցները, դասագրքերը: Հեղինակներն անդրադառնում են նաեւ տարբեր բնակավայրերի բնակչության թվաքանակին: Օրինակ՝ Շիրվանում, վերջիններիս վկայությամբ, կար 50 հայկական գյուղ, եւ 200 հայ ընտանիք՝ բուն քաղաքում, իսկ Բաքվում, որն ունեցել է մոտ 5000 բնակիչ, հաշվվել է 80 հայ ընտանիք³⁴: Նշենք, որ Ղարաբաղի եւ շրջակա շրջանների հայերի վերաբերյալ տեղեկությունները, ինչպես քարոզիչներն են վկայում, հիմնականում տրամադրում են Շուշիի բողոքականները: «Շուշի» վերնագրված 11-րդ գլուխը հիմնականում նվիրված է Շուշիի բողոքական առաքելության գործունեության ներկայացմանը:

* * *

Այսպիսով՝ խիստ կարեւորելով ամերիկացի քարոզիչների՝ Հայաստանում կատարած ուսումնասիրությունների եւ դրանց արդյունքների հրատարակման նշանակությունը՝ նշենք որ ինչպես յուրաքանչյուր նման աշխատության դեպքում, այստեղ եւս պետք է ցուցաբերել որոշակի քննադատական մոտեցում: Պետք է հաշվի առնել նաեւ նման աշխատանքներին բնորոշ կանխակալության հանգամանքը, թեեւ ամերիկացի քարոզիչները, ինչպես իրենք են վստահեցնում, փորձել են հնարավորինս մնալ անաչառության շրջանակներում:

Առանձին դեպքերում հեղինակների հաղորդած տեղեկությունները ոչ ամբողջական են ճշգրիտ, տեղեկությունների աղբյուրը երբեմն այս կամ անձի ներկայացրած տվյալներն են, որոնք կարող են լինել սխալ կամ ոչ լիարժեք: Որոշ դեպքերում քարոզիչների մտքերի եւ տեսակետների հետ կարելի է չհամաձայնել: Քարոզիչները հաճախ իրենց հաղորդած տեղեկությունները ներկայացնում են իրենց կրոնադավանական աշխարհընկալումների տեսանկյունից, փաստերին ավելացնում են սեփական դատողությունները, վերլուծությունները, հաճախ նաեւ՝ քննադատությունը: Վերջիններս, հասկանալի պատճառներով, հատկապես քննադատաբար

³³ Անդ, էջ 186, 200–202:

³⁴ Անդ, էջ 183–194:

եւ որոշակի կողմնակալությամբ են ներկայացնում Հայ Առաքելական Եկեղեցու, նրա ծեսերի, դավանաբանական առանձնահատկությունների, հոգեւորականների վերաբերյալ տեղեկությունները:

Այս ամենով հանդերձ՝ ամերիկացի քարոզիչների առաջին այցելությունը Հայաստան ինքնին ներկայացնող պատմական փաստ է: Հայաստանում նրանց կատարած ուսումնասիրությունները կարելոր աղբյուր են ոչ միայն հայության շրջանում բողոքականության տարածման պատմության ուսումնասիրման, այլ նաեւ ԺԹ. դարի առաջին տասնամյակների Հայոց պատմության մի շարք հարցերի հետազոտման համար:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Ամերիկացի բողոքական քարոզիչներ, բողոքականություն, Ամերիկյան խորհուրդ, Էլի Սմիթ, Հարիսոն Գրեյ Օթիս Դուայթ, Հայաստան, ուսումնասիրություններ Հայաստանում:

РЕЗЮМЕ

На протяжении XIX века десятки иностранных путешественников, купцов, миссионеров, государственных и военных деятелей посетили различные населенные пункты исторической Армении и оставили мемуары, в которых переданы важные и интересные сведения об армянах, их социально-экономическом положении, образе жизни, обычаях, занятиях и т. д.

С 1819 года «Американский совет» начал отправлять различные миссионерские миссии на Ближний Восток с целью изучения возможностей распространения протестантизма и изучения действующих там христианских церквей.

Вначале американские миссионеры действовали в основном в столице Османской империи и в крупных прибрежных городах. Однако постепенно «Американский совет» поставил перед собой задачу проникнуть вглубь страны с целью непосредственного изучения проживающих там христианских народов.

Согласно решению «Американского совета», два американских протестантских миссионера, Эли Смит и Харрисон Грей Отис Дуайт, путешествовали по Армении и проводили там исследования в 1830—1831 годах. Это был первый визит американских миссионеров в Армению.

Исследования, проведенные американскими миссионерами в Армении, были опубликованы в двух томах в США в 1833 году, а год спустя в одном томе в Лондоне. Публикации включают 24 письма-отчета, подготовленных американскими миссионерами.

Это исследование, проведенное в Армении и соседних регионах, является не только интересным фактом о первых прямых контактах армян и американских протестантских миссионеров, но и важным источником для изучения ряда вопросов истории первых десятилетий XIX века Армении.

SUMMARY

Throughout the 19th century, dozens of foreign travelers, merchants, missionaries, statesmen and military figures visited various settlements of historical Armenia and left memoirs, which convey important and interesting information about the Armenians, their socio-economic conditions, lifestyle, customs, occupations, etc.

Since 1819, the «American Council» has begun sending various missionary missions to the Middle East to explore the possibilities of spreading Protestantism and to study the Christian churches there.

In the beginning, the American missionaries were mainly active in the capital of the Ottoman Empire and in the major coastal cities. However, gradually the “American Council” set the task of penetrating the depths of the country in order to study directly the Christian peoples living there.

According to the decision of the “American Council”, two American Protestant missionaries, Eli Smith and Harrison Gray Otis Dwight, traveled throughout Armenia and conducted researches there in 1830–1831. That was the first visit of American missionaries to Armenia.

The researches carried out by American missionaries in Armenia were published in two volumes in the USA in 1833, and in one volume in London – a year later. The publications include 24 letter-reports prepared by American missionaries.

That research conducted in Armenia and neighboring regions is not only an interesting fact about the first direct contacts of Armenians and American Protestant missionaries, but also an important source for studying a number of issues of the history of the first decades of the 19th century of Armenia.

